

NOTA SOBRE ALGUNS ICTIÒNIMS D'ORIGEN OCCITÀ EN TEXTOS MÈDICS D'ARNAU DE VILANOVA I D'ALTRES AUTORS MEDIEVALS¹

SEBASTIÀ GIRALT
IES Alella

En la part dietètica del *Regimen quartane* i del *Regimen podagre*, dos textos pertanyents al gènere mèdic del *consilium* atribuïts a Arnau de Vilanova, els noms de diversos peixos i crustacis es repeteixen de manera molt semblant.² Alguns dels animals de riu i de mar que hi apareixen reben designacions comunes en llatí clàssic o medieval —*turtur* ‘truita’, *aurata* ‘orada’— i no presenten problemes, mentre que altres —*sophia*, *trellia*, *rogetus*, *camarota*, *ranellus*— són força més difícils d’interpretar, perquè han sofert corrupció textual o perquè han estat presos del romanç parlat a la zona d’on prové el text.³ És freqüent dins la tradició textual de tots dos *consilia* la vacil·lació entre diferents formes per al mateix mot, cosa que s’explica fàcilment tant perquè són mots que procedeixen de la llengua oral com per la ignorància dels copistes, els quals, sovint amb una altra llengua materna, reescriuen la paraula sense

1. Agraïxo a Marilyn Nicoud (École Normale Supérieure, Lyon) i a la redacció d’*Estudis Romànics* les observacions que han fet a aquest treball.

2. Les dues referències són: “Tollerabiliores et minus mali tamen sunt scamosi aquarum dulcium currencium, ut turtures et sophie, et marini parvi corporis sicut trilie (rogeti), aurate et rubee camarote et ranelli” (*Regimen quartane*); “Item pisces parvos rivi et de mari magno, ut trilias, id est rogetos, auratas, ranellos, camarotas elixatas et assatas” (*Regimen podagre*), segons sengles textos preparats per mi a partir dels testimonis impresos (Arnau 1520: ff. 208vb-209vb i 210rb-211ra respectivament) i manuscrits (*Regimen quartane*: Biblioteca Vaticana Palatino Latino 1180, ff. 181v-185v; *Regimen podagre*: Erfurt, Bibliotheca Amploniana CA 2 303, ff. 87ra-88ra; Erfurt, Bibliotheca Amploniana CA 4 320, ff. 199v-204v; San Lorenzo de El Escorial, Real Biblioteca del Monasterio, M II., 17, ff. 120r-122r; Leipzig, Universitätsbibliothek 1183, ff. 66ra-66vb; Leipzig, Universitätsbibliothek 1179, ff. 138ra-139vb, incomplet; Londres, British Library Harley 3594, ff. 120r-124v; Munic, Codex Latinus Monacensis, Bayerische Staatsbibliothek, 456, ff. 42r-45v; Viena, Nationalbibliothek 5315, ff. 84r-86v; Londres, Wellcome Library 78, ff. 26r-29v). Com es pot veure en el passatge citat, he restituit en el meu text del *Regimen quartane* la forma “trilie”, al meu parer originària per les raons exposades en el present article, a partir de les dues formes que considero resultat de la corrupció textual presents en el manuscrit vaticà (*trollie*) i en l’esmentada edició renaixentista (*trellie*).

3. Per això pot ser útil la consulta a Rondelet (1554), ja que el seu autor (1507-1566), professor a la universitat de Montpeller, hi registra a més del nom llatí i grec clàssics, els noms dels peixos en els diversos parlars occitans, francesos i italians. Per a la seva incorporació fraudulenta en la lexicografia catalana, vegeu Veny (1993). De tota manera cal ser prudents a traslladar les seves identificacions als textos aquí estudiats: segons Rondelet *turtur* equival a *pastinaca* o escurçana, peix de la família dels dariàtids que habita dins el mar (f. 332), mentre que el *Regimen quartane* el considera clarament de riu i, per tant, es refereix a la truita (*Salmo trutta* i altres espècies de la mateixa família), segons la identificació donada per Du Cange (1954).

comprendre-la o, al contrari, en desconeixien els noms cultes. Tot plegat contribueix a fer-ne encara més difícil la identificació.

En primer lloc la paraula *sophia* del *Regimen quartane* ja ens situa en un domini lingüístic concret, atès que és un terme procedent de l'occità. En efecte en aquesta llengua *sophia* — amb variants gràfiques i dialectals com *sòfia*, *sòfio* o *sofi*⁴— designa diverses espècies de peixos de riu de l'ordre dels cipriniformes, en especial *Alburnus sp* i *Leuciscus leuciscus*, corresponents als ictiònims catalans *albor* i *bagra*. Per altra banda les formes *trellia* i *trollia* aportades pels dos testimonis del *Regimen quartane* són variants, en la meua opinió, del mateix ictiònim que apareix com a *trilia* (ms. Leipzig, Universitätsbibliothek 1183, ff. 66ra), *trilius*, *triba*, *trila* o *tribus*, segons el testimoni del *Regimen podagre*. Al meu parer, es tracta del peix anomenat *trilia* a la traducció arabollatina del *De alimentis* de Galè, adaptació fonètica de *τριγλη* ('moll', *Mullus sp*) de l'original grec.⁵ En llatí medieval i humanístic estan testimoniades també les formes *trigla*, *triga* i *trilla* i el terme s'ha conservat en gallec (*trilla*) i italià (*triglia*).⁶ Però resulta que, si és així, en el text aniria seguit d'un sinònim, ja que *rogetus* és la llatinització del mot romànic per a designar el mateix peix: l'occità *roget* o francès *rouget*, derivats els dos dels noms del color roig (respectivament, occ. *rog*, fr. *rouge*), de la mateixa manera que en català existeix el terme *roger* com a equivalent de *moll*. Per tant, *rogetus* ha d'interpretar-se, en la meua opinió, com una glossa explicativa d'un mot difícil de comprendre per a la majoria dels possibles lectors, i és introduïda en el *Regimen podagre* per *id est*, puix que en aquests dos textos el terme *trilia* és vist probablement com una forma de transmissió escrita que necessita ser aclarida amb el nom vulgar, en aquest cas l'utilitzat en la zona de Montpeller, on haurien estat escrits.⁷ En efecte, un paral·lisme dins dues obres situades en un context ben diferent reforça tal interpretació: en el *Libellus de sanitate tuenda* i en el *Compendium de naturis et proprietatibus alimentorum* de Barnaba da Reggio, metge establert a Venècia, apareix l'expressió "triglie vel russoli", la segona forma de les quals ha estat vista també com una possible denominació romànica local del mateix peix, igualment derivada del seu color roig (Nicoud 1995).

El terme *camarota* del *Regimen quartane* i del *Regimen podagre* també és, al meu parer, un occitanisme per designar diverses espècies de crustacis de la família dels peneïds. Aquesta denominació no té sempre un referent gaire clar, ja que correspon al mot català *gamba*, desig-

4. Vegeu les veus *sophia* dins Honnorat (1971), *sòphi* dins Mistral (1979), *sòfia* dins Alibert (1993), que donen bàsicament les equivalències franceses *ablette* i *vandoise*, i també REW 8057.

5. *Trilia* apareix a Galè 1490, I, *De alimentis*, III, cap. 26, f. 111v corresponent a *τριγλη* de l'edició de Kühn (Galè 1965, VI, p. 715).

6. *Trigla* i *triga* són formes testimoniades per Rondelet (1554), ff. 288-289, entre els romans i els marselesos coetanis i també són recollides per Du Cange (1954), mentre que a Niça el nom ha esdevingut *strilha* segons el mateix Rondelet; per *trilla*, documentada a la Dalmàcia, vegeu el *DELI* (V, 1374). Segons el *DCECH* (V, 632-633), el gallec *trilla* —amb una evolució de *-gl-* a *-ll-* regular en gallec però no en castellà—, i no pas l'italià meridional, sembla l'origen de la forma homònima castellana, avui en desús. En canvi REW 8902 apunta que l'ictiònim castellà prové dels parlars italians del sud, hipòtesi que permet a Ríos Panisse (1977), I, 276, suggerir que en gallec és un manlleu al castellà, tot assenyalant que no n'ha trobat rastres ni a Galícia ni a la bibliografia sobre el portuguès.

7. Tot i això Rondelet (1554), coneixedor dels parlars del Llenguadoc i la Provença igual que l'autor o els autors dels dos *consilia* del corpus arnaldia, considera dos peixos diferents, malgrat que semblants, la *τριγλη* o moll (llatí *mullus*, fr. *surmulet*, altres [català?] *moil*) i el conegut en francès com a *rouget* (occ. *morrude*, llatí *cuculus*, gr. *κόκκυξ*). Stephanus Arlandi, tanmateix, identifica el *rogetus* i el moll: "Rogetus quem provinciales culina vocant catal<ani> mollem..." (Arnau 1520, f. 119va). L'origen d'Arlandi, també professor de Montpeller i coneixedor de l'occità, el francès i el català, és desconegut, però consta que era a Barcelona el 1301 traduint la *Sphera solida* de Costa ben Luca (Wickersheimer 1979; Jacquart 1979). L'autoria d'Arlandi respecte de la *Ta-bula* ha estat demostrada per Paniagua / Gil-Sotres (1993: 337-343).

nació corrent de diversos crustacis dels decàpodes macrurs del gènere *Palaemon*, però de vegades també inclou el *llagostí*, nom usual del *Penaeus kerathurus*.⁸ La forma llatinitzada *camarota* presenta una clara correspondència amb diversos noms semblants en occità (*cambarot*, *carambot* o *caramota*), procedents del ll. CAMMARUS —al seu torn d'origen grec: de κόμμιαρος, amb el mateix significat (Honnorat, 1971: s. v. *cambarot* i *carambot*)—, que també és l'origen del cat. *gamba*. La simplificació de la consonant geminada llatina és normal en occità, per exemple ll. *flamma* > occ. *flamo* /-a (Ronjat, 1980: II, 147-148). Per altra banda, l'aparició de -b- a les formes occitanes *cambarot* i, amb metàtesi, *carambot* és explicable pel llatí vulgar CAMBARUS, originat per l'encreuament amb el gr. κόραβος 'llamàntol, espècie de llagosta', mitjançant una forma intermèdia amb metàtesi *cabbarus* o *gabbarus*, igual que en altres llengües romàniques.⁹ Això no impedeix, en la meua opinió, que en la llengua d'oc existís també una forma sense -b- (cf. cast. *camarón*), corresponent a la forma occitana abans esmentada *camramota*, amb metàtesi, i testimoniada no solament en els dos *consilia* esmentats atribuïts a Arnau sinó també, amb lleugeres diferències, en altres escrits sorgits en un context molt similar. Així, es troba *camarocis* (ablatiu plural) en el *Regimen sanitatis* dels quatre mestres de Montpeller, escrit vers el 1335.¹⁰ En aquest text apareixen amb denominacions diferents les *camarocce* 'gambes' i els *locustelli* 'llagostins', aquest darrer un diminutiu de *locusta* 'llagosta', paral·lel a la forma *locustula* recollida pel ThLL (VII-2, 1606) i al nom que li donen diverses llengües romàniques (cat. *llagostí*, cast. *langostino*), però tal distinció no sempre es manté. En efecte, *camerotes* és donada com a l'equivalent occità de *locustelli* en la *Tabula que medicum informant* de Stephanus Arlandi, un altre mestre de la facultat de medicina de Montpeller (el 1319), editada apòcrifament entre les obres d'Arnau.¹¹ En la mateixa taula apareix *ranellus* explicat amb el seu sinònim *pagellus* 'pagell' corresponent al *pagellus erythrimus*,¹² però a banda de la procedència del text no he trobat cap indicatiu que sigui també un mot d'origen occità en la bibliografia que he consultat.

Quant als problemes d'autoria que presenta el *Regimen quartane* enfront de l'autenticitat clara del *Regimen podagre*,¹³ els passatges respectius en què es repeteixen els mateixos peixos i amb les mateixes designacions es podrien considerar l'indici més clar que tots dos han estat redactats pel mateix autor, Arnau de Vilanova, però no crec que en sigui una prova conclouent, si es tenen en compte altres indicis que s'hi poden trobar. Cal pensar que tals espècies aquàtiques deuen ser pròpies de les costes i rius de la mateixa regió i que són sovint mencionats a les

8. Rondelet (1554) registra els noms occitans *camarota* i *camarot* fent una distinció entre tots dos (ff. 547-549): el primer designaria el crustaci anomenat per ell mateix en llatí *squilla crango* (segons recull ell mateix, el nom utilitzat per Aristòtil és κραγγών, pels italians *gambero di mare*, i per altres *langoustin*), el segon es referiria al que ell anomena *squilla gibba* (gr. κνφή, fr. *crevette*).

9. Així s'explica la presència de -b- en el català *gamba*, en l'italià *gambero* o en la variant castellana *gámbaro*. Per l'evolució d'aquest mot des del llatí CAMMARUS i les formes consignades *cabbarus* i *gabbarus* vegeu el DECat, s. v. *gamba*, on es recull *gamberotes*, una forma rossellonesa més pròxima a l'occitana, així com FEW, II, 144, i ThLL, III, 207. A més de l'explicació que he recollit aquí per a la presència de -b- en el terme occità Honnorat en proposa una altra d'alternativa: la contaminació de l'adjectiu *cambarot* 'de llargues cames' derivat de *camba* 'cama'. Tanmateix és clar que això no justificaria les formes equivalents en les altres llengües.

10. Iordanus de Turre, Gherardo de Solo, Raymundus de Moleris i Gherardo Marcerii, *Regimen sanitatis*, editat per Sudhoff (1923), p. 186.

11. "Locustelli, quos provinciales vocant camerotes, elixati ut cancri et similiter sumpti" (Arnau 1520, f. 119va).

12. "ranellus vel pagellus", *ibidem*, f. 119va.

13. L'autoria arnaldiana del *Regimen podagre* està defensada per Paniagua (1994: I, 65), Paniagua / Gil-Sotres (1993: 383-384), Alonso (1998) i Giralt (en premsa). En aquest darrer exposo alguns arguments que posen en dubte l'autenticitat del *Regimen quartane* sense arribar, però, a cap conclusió definitiva. Sobre el mateix escrit vegeu Giralt (en premsa).

obres mèdiques de diversos autors situats en la mateixa època i localització: el Llenguadoc, a finals del segle XIII i primera meitat del XIV. Així en el *Regimen sanitatis* dels quatre mestres de Montpeller s'esmenten, entre altres, *pagelli*, *rogeti*, *deaurate* i *camaroce*, i, d'altra banda, *rogetus*, *ranellus* i *camerotes* apareixen en la *Tabula* d'Arlandi. La presència dels mots *sophia*, *camarota* i *rogetus* apunta clarament almenys a un origen occità i potser montpellerí del *Regimen quartane*, igual que el *Regimen podagre*, la *Tabula* d'Arlandi o el *Regimen sanitatis* dels quatre mestres de Montpeller. L'ús d'aquestes llatinitzacions de formes romàniques respon sens dubte a la voluntat de facilitar-ne la comprensió als destinataris dels *consilia*, que en tots dos casos podem suposar parlants d'occità, igual que s'esdevé amb el recurs a termes de la llengua vulgar en els regiments de sanitat com els mots catalans emprats en el *Regimen* dedicat pel mateix Arnau al rei Jaume II (cf. Nicoud 2001; Trias 1994: 52-53).

RESUM

Alguns noms de peixos i crustacis presents en el *Regimen quartane* i en el *Regimen podagre*, atribuïts a Arnau de Vilanova, així com en el *Regimen sanitatis* dels quatre mestres de la universitat de Montpeller i a la *Tabula que medicum informant* de Stephanus Arlandi, són mots occitans llatinitzats, el significat i l'origen dels quals s'intenta estudiar aquí en relació amb la probable procedència comuna de tots aquests escrits de la facultat de medicina de Montpeller.

MOTS CLAU: ictiònims, occità, llatí medieval, Arnau de Vilanova

ABSTRACT

Some names of fish and crustaceans present in the *Regimen quartane* and in the *Regimen podagre*, attributed to Arnau de Vilanova, as well as in the *Regimen sanitatis* by the four masters of the university of Montpeller, and to the *Tabula que medicum informant* by Stephanus Arlandi, are Latinised words from Occitan words, whose meaning and origin are studied here vis-à-vis the probable common origin of all these texts from the School of Medicine of Montpeller.

KEY WORDS: Fish terms, Occitan, Medieval Latin, Arnau de Vilanova.

BIBLIOGRAFIA CONSULTADA

- Alibert 1993 ALIBERT, Loïs (1993⁵): *Dictionnaire occitan-français d'après les parlers languedociens*. Tolosa: Institut d'Études Occitanes.
- Alonso 1998 ALONSO GUARDO, Alberto (1998): "Los *Aphorismi extravagantes* y el *Regimen podagre* de Arnaldo de Vilanova. Estudio comparativo". PÉREZ GONZÁLEZ, M. (coord.): *Actas del II Congreso Hispánico de Latín Medieval (León, 11-14 de Noviembre de 1997)*. León: Universidad de León. Vol. I, p. 201-209.

- Arнау 1520 ARNAU DE VILANOVA (1520): *Opera*. Lyon.
- DECat COROMINES, Joan (1980-1991): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial.
- DCECH Joan COROMINES, Joan / PASCUAL, José A. (1980-1983): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos. 6 vols.
- DELI Manlio CORTELAZZO / Paolo ZOLLI (1988): *Dizionario etimologico della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli. 5 vols.
- Du Cange 1954 DU CANGE, Charles Du Fresne Sieur (1954 [1883-1887]): *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, edició de L. Favre. Graz: Akademische Druck-U. Verlagsanstalt. 10 vols. [Edició facsímil].
- Galè 1490 GALÈ (1490): *Opera*. Venezia.
- Galè 1965 GALÈ (1965 [1821-1833]): *Opera omnia*, edició de C. G. Kühn. Hildesheim: Georg Olms Verlag. 20 vols. [Edició facsímil].
- Giralt GIRALT, Sebastià (en premsa): "El regimen quartane atribuït a Arnau de Vilanova, un consilium polèmic". *VI Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica, Universitat de Vic, 27-29 d'octubre de 2000*. Barcelona: Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica (IEC). [En premsa].
- Giralt GIRALT, Sebastià (en premsa): "The consilia attributed to Arnau de Vilanova". *Early Science and Medicine*, VII/4. [En premsa].
- Honorat 1971 HONNORAT, S.-J. (1971 [1846-47]): *Dictionnaire provençal-français ou dictionnaire de la langue d'oc ancienne et moderne*. Marselha: Lafitte Reprints. [Edició facsímil].
- Jacquart 1979 JACQUART, Danielle (1979): *Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Âge (Supplément)*. Genève: Librairie Droz.
- Levy LEVY, Emil (1973 [1894-1924]): *Provenzalisches supplement-Wörterbuch: Berichtigungen und Ergänzungen zu Raynouards Lexique roman*. Hildesheim-New York: Georg Olms Verlag. 8 vols. [Edició facsímil].
- REW MEYER-LÜBKE, Wilhelm (1968⁴ [1911-1920]): *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter-Universitätsverlags.
- Mistral 1979 MISTRAL, Frederic (1979 [1932]): *Lou Tresor dóu Felibrige ou Dictionnaire provençal-français embrassant les divers dialectes de la langue d'oc moderne*. Paris: Librairie Delagrave. 2 vols. [Edició facsímil: Genève-Paris: Slatkine].
- Nicoud 1995 NICOUD, Marilyn (1995): "L'adaptation du discours diététique aux pratiques alimentaires: l'exemple de Barnabas de Reggio". *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen âge*, 107/1, p. 207-231.
- Nicoud NICOUD, Marilyn (en premsa): "Les régimes de santé des médecins de Montpellier". *L'Université de médecine de Montpellier et son rayonnement. XIII-XV siècles. Colloque international, Montpellier, 17-19 mai 2001*. [En premsa].
- Paniagua 1994 PANIAGUA, Juan Antonio (1994² [1969]): "El Maestro Arnau de Vilanova, médico". *Studia Arnaldiana. Trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*. Barcelona: Fundació Uriach 1838, I, p. 1-93.
- Paniagua / Gil-Sotres 1993 PANIAGUA, Juan Antonio / GIL-SOTRES, Pedro (1993): "Introducción". *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, VI.2. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 239-388.
- Raynouard RAYNOUARD, François-Just-Marie (1838-44): *Lexique roman ou dictionnaire de la langue des troubadours, comparée avec les autres langues de l'Europe latine précédé de nouvelles recherches historiques et philologiques*. [Edició facsímil: Genève: Slatkine Reprints]. 6 vols.

- Ríos Panisse 1977 M. Carmen RÍOS PANISSE (1977): *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia: I. Invertebrados y peces*. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago.
- Rondelet 1554 RONDELET, Guillaume (1554): *Libri de piscibus marinis*. Lyon.
- Ronjat 1980 RONJAT, Jules (1980 [1932]): *Grammaire historique des parlers provençaux modernes*. Genève-Marselha: Slatkine Reprints-Lafitte Reprints. 4 toms. [Edició facsímil].
- Sudhoff 1923 SUDHOFF, Karl (1923): "Eine Diätregel für einem Bischof, aufgestellt von vier Professoren von Montpellier in der Mitte des 14. Jahrhunderts". *Archiv für Geschichte der Medizin*, 14, p. 184-186.
- Trias 1994 TRIAS, Anna (1994): "Introducció". *Arnaldi de Villanova Regimen sanitatis ad regem Aragonum*. Barcelona: ETD Micropublicaciones.
- Veny 1993 VENY, Joan (1993): "Transfusió i adaptació d'ictionims en el *Dictionarium* de Pere Torra (segle XVII)". *Dialectologia filològica*. Barcelona: Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 23-86.
- Wickersheimer 1979 WICKERSHEIMER, Ernest (1979 [1936]): *Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Âge*. Genève: Librairie Droz. 2 vols. [Edició facsímil].
- FEW Walther von WARTBURG (1922-1965): *Französisches Etymologisches Wörterbuch*. Bonn-Basilea: Mohr Zbinden Druck und Verlag. 21 vols.